

Τα παράδοξα των νεοελληνικών μεταφράσεων της Έρημης Χώρας*

Μιχαήλ ΠΑΣΧΑΛΗΣ

ΤΟ ποίημα *The Waste Land* του T. S. Eliot είναι ένα από τα ιερά κείμενα του μοντερνισμού και θεωρείται από πολλούς το σημαντικότερο ποίημα της αγγλόφωνης λογοτεχνίας του 20ού αιώνα, ενώ είχε τεράστια επίδραση στις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Στην Ελλάδα η δεξίωσή του υπήρξε μεταφραστική (με περισσότερες από δεκαπέντε μεταφράσεις) αλλά και δημιουργική. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται κυρίως η παράδοση που δημιούργησε το διήγημα του Νάσου Βαγενά «Πάτροκλος Πατράς ή οι ελληνικές μεταφράσεις της Έρημης Χώρας» (α' δημοσίευση 1973),¹ όπου ο ομώνυμος ήρωας «ξαναγράφει» το ποίημα από αριστερή σκοπιά. Όσον αφορά τις νεοελληνικές μεταφράσεις, επισημαίνω μια παραδοξότητα: παρά τις δυσκολίες του εγχειρήματος, που συνίστανται στη δύστροπη και συχνά αινιγματική γραφή του ποιήματος, οι πρώτοι Έλληνες μεταφραστές καταπιάστηκαν μαζί του μάλλον αφήφιστα, και μάλιστα δεν διστάζουν να το ομολογήσουν.

Παπατσώνης και Σεφέρης

Ο πρώτος μεταφραστής Τάκης Παπατσώνης (*Ο Ερημότοπος*, 1933) έγραφε τα εξής στον Νάσο Βαγενά, το 1976, απαντώντας στο επικριτικό σχόλιο για τη μετάφρασή του, το οποίο περιλαμβάνεται στον «Πάτροκλο Πατράς»: «Όχι μόνο, όπως σωστά λέτε, [η μετάφραση] έγινε πρόωρα, αλλά τραγικά πρόχειρα, ασυγχώρητα. Αν ξέρατε, πώς ήρθε βιαστικός ο Νίκος Καλαμάρης ένα απόγεμα στο σπίτι μου, και όρθιος μου διάβαζε ένα άγνωστό μου κείμενο και με υποχρέωνε στο πόδι να το μεταφράσω για να προφτάσει το τεύχος του Κύκλου».²

* Πρώτη δημοσίευση: εφημ. ΤΑ ΝΕΑ Σαββατοκύριακο, «Βιβλιοδρόμιο», 24–26 Μαΐου και 14–16 Ιουνίου 2019.

¹ Για το κείμενο βλ. τώρα ΒΑΓΕΝΑΣ 1987, 11–35· ΔΟΞΙΑΔΗΣ 2017, 73–94.

² Βλ. ΚΕΦΑΛΑΙΑ 2008.

Ο δεύτερος και γνωστότερος μεταφραστής είναι ο Γιώργος Σεφέρης (*Η Έρημη Χώρα*, 1936, 1949, 1965, 1973 [με επιμέλεια του Γ. Π. Σαββίδη]), αλλά λίγοι γνωρίζουν τις «περιπέτειες» της μετάφρασής του. Το 1933, καθώς ετοιμαζόταν να μεταφράσει τη *Waste Land*, έγραφε τα εξής: «δεν ξέρω όσο θα 'πρεπε τ' αγγλικά και την αγγλική λογοτεχνία [...]. Είναι tour de force να τη μεταφράσει κανείς· θα το επιδιώξω όμως». Στο «Αρχείο Σεφέρη» στη Γεννάδειο σώζεται ένα γλωσσάρι που κατάρτισε ο ίδιος για τη μετάφραση, από το οποίο προκύπτει ότι τότε οι γνώσεις του δεν υπερέβαιναν το μέσο επίπεδο αγγλομάθειας³—αντίθετα με τον αυτοδίδακτο Πάτροκλο Γιατρά, που κατέκτησε την αγγλική γλώσσα και λογοτεχνία μέσα σε λίγους μήνες. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, στο «Γράμμα σ' έναν ξένο φίλο», ο Σεφέρης θα χαρακτηρίσει τη μεταφραστική του προσπάθεια «αρκετά αστόχαστη» και θα καταλήξει παρακαλώντας να «μην [τον] υποχρεώσουν» να μεταφράσει κάποιο χωρίο του Έλιοτ και παροτρύνοντας τους αναγνώστες να χαρούν την ποιήσή του στο πρωτότυπο.

Ο Νάσος Βαγενάς διαπίστωσε ότι στη β' έκδοση της *Έρημης Χώρας* έγιναν «περισσότερες από εξήντα αναθεωρήσεις», ανάμεσά τους «δέκα διορθώσεις πραγματικών λαθών».⁴ Παρά τις βελτιώσεις που επέφερε ο Σεφέρης το 1949 και το 1965, στην «οριστική έκδοση» παρέμειναν αρκετές αδυναμίες, ανακρίβειες και λάθη, που επισήμανε σε δημοσιεύματά του ο αείμνηστος Ξενοφών Α. Κοκόλης.⁵ Υπάρχουν όμως και άλλες αστοχίες, από τις οποίες αναφέρω ενδεικτικά τις εξής: «Η ταφή του νεκρού» («The Burial of the Dead») αντί «Η ταφή των νεκρών»· «αποστρατεύτηκε» (139 demobbed < demobilized) αντί «απολύθηκε απ' το στρατό»· «που μάχεται κατά το γυρισμό» (220–21 «that strives homeward») αντί «που αγωνίζεται να επιστρέψει»· «που παίρνει για παραδοχή την αδιαφορία» (242 «And makes a welcome of indifference») αντί «για αποδοχή»· «πύργοι» (382–83 «towers / tolling reminiscent bells») αντί «καμπαναριά» (Κύρου),⁶ κ. ά.

Συμεών Σταμπούλου

Η πιο πρόσφατη μετάφραση του ποιήματος του Έλιοτ έγινε από τον Συμεών Σταμπούλου και τιτλοφορείται *T. S. Eliot, Η Έρημη Γη*, προλεγόμενα – μετάφραση – σχόλια, δίγλωσση έκδοση, Αθήνα: Gutenberg

³ Βλ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2004 (ειδ. 128).

⁴ ΒΑΓΕΝΑΣ 1989, 95–100, 107–16.

⁵ ΚΟΚΟΛΗΣ 2001.

⁶ ΕΛΙΟΤ 1990.

2019.⁷ Δυστυχώς ο μεταφραστής δεν φαίνεται να διδάχθηκε ούτε από τις εξομολογήσεις του Παπατσώνη και του Σεφέρη, ούτε από τις κριτικές παρατηρήσεις στη μετάφραση του δεύτερου, ούτε από τη μετάφραση του Κύρου, την οποία συμβουλευτήκε, ενώ δεν μνημονεύει καμιά από τις νεότερες μεταφράσεις του ποιήματος (1992–2017).

Οι μεταφραστές της *Waste Land*, Έλληνες και ξένοι, παραμένουν ευλαβικά πιστοί στο πρωτότυπο μεταφράζοντας *ad verbum*. Δεν μίλησα τυχαία για «ιερό κείμενο του μοντερνισμού», αφού αυτή η πρακτική θυμίζει παλιότερες λατινικές μεταφράσεις: της Βίβλου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και αρχαιοελληνικών κειμένων από την Αναγέννηση και μετά. Πιο απλά, είτε η μετάφραση του ποιήματος είναι ποιητική είτε πεζολογεί, η μεταφραστική άμιλλα εκδηλώνεται στην αναζήτηση της πιο εύστοχης απόδοσης του νοήματος της κάθε λέξης και φράσης ξεχωριστά. Τη μετάφραση *ad verbum* επιβάλλει ο επιγραμματικός και σχεδόν αποφθεγματικός λόγος του Έλιοτ καθώς και ο πλούσιος διακειμενικός ορίζοντας, που παίρνει τη μορφή διατηρητέων παραθεμάτων. Ο σοβαρός μεταφραστής δεν παίζει εν ου παικτοίς, όπως αντίθετα έπραξε ο Συμεών Σταμπουλού· που δεν φαίνεται να γνωρίζει επαρκώς ούτε την αγγλική γλώσσα ούτε τη γλώσσα και το ύφος του Έλιοτ ούτε την ιστορία της μεταφραστικής κριτικής του ποιήματος.

Ο Σταμπουλού επαναλαμβάνει παλαιότερες αστοχίες και προσθέτει δικές του. Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, αναφέρω ενδεικτικά ότι μεταφράζει «Η ταφή του νεκρού», όπως ο Σεφέρης. Το αυτονόητο είναι «Η ταφή των νεκρών», όπως άλλωστε αποδίδεται ο τίτλος στις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες: «des morts», «dei morti», «de los muertos», «der Toten». Το παράδοξο είναι ότι ο Σεφέρης αντέβαλε το 1941 τη μετάφρασή του με τη γαλλική του Jean de Menasce και το 1948 συμβουλευτήκε τη μετάφραση του Pierre Leyris: και οι δύο γράφουν «L'enterrement des morts» (το λάθος του Σεφέρη «διόρθωσε» ο Πρεβελάκης).⁸ Ο στ. 18 «I read, much of the night» ταλαιπώρησε τον Σεφέρη, που το 1936 τον μετέφρασε ως «Διαβάζω, περισσότερο τη νύχτα» και το 1949 τον διόρθωσε σε «Διαβάζω, σχεδόν όλη νύχτα», αλλά ο Σταμπουλού επανέφερε το λάθος: «Εγώ διαβάζω μες στη νύχτα πιο πολύ». Η μετάφραση «σε μια παλάμη σκόνη» («in a handful of dust», 30) δεν βελτιώνει τη σφαιρική απόδοση «Μέσα σε μια φούχτα σκόνη») και επιπλέον είναι πιθανό ότι εδώ «dust» σημαίνει «χώμα» (Κοκόλης· πβ. «for dust thou art, and unto

⁷ ΕΛΙΟΤ 2019.

⁸ ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2004, 128.

dust shalt thou return»). Επίσης, ο Σταμπουλού ακολουθεί τον Σεφέρη στη μετάφραση του «demobbed» (139) και του «strives homeward» (220–21).

Όσον αφορά τη δεύτερη κατηγορία, είναι ανησυχητικά πολλές οι άστοχες επινοήσεις της νέας μετάφρασης. Ιδού μερικά παραδείγματα. Ακατανόητες αποδόσεις: 80 «From which a golden Cupidon reeped out» = «Εκεί που ανάσταινε το σώμα Έρωτας χρυσός» αντί «Απ' όπου κρυφοκοίταζε ένας χρυσός Ερωτιδέας»· 101 «Filled all the desert with inviolable voice» = «Πλημμύρισε την έρημο στην άσπρη φωνή» αντί «Γέμισε όλη την έρημο με παρθενική φωνή» [πρόκειται για το τραγούδι της Φιλομήλας – αηδονιού]· 324 «After the agony in stony places» = «Μετά την αγωνία των απολιθωμένων» αντί «Μετά την αγωνία σε πετρώδεις τόπους» [η αγωνία είναι μάλλον του Ιησού στη Γεθσημανή· ο «πετρώδης» τόπος είναι βιβλικός που ταίριαξε στο ελισθητικό τοπίο]· 393 «In a flash of lightning» = «Μέσα σε θλάση αστραπής» [«flash of lightning» σημαίνει «αστραπή»]. Σύγχυση αγγλικών λέξεων: 62 «A crowd flowed over London Bridge, so many» = «Σμάρι λουλούδιζαν στις Λόντρας το γεφύρι, τόσοι πολλοί» αντί «(ξε)χύνονταν» [σύγχυση των «flow» και «flower» ή άστοχο λογοπαίγνιο]· 342 «dry sterile thunder» = «η στέρφα η ατσάλινη βροντή» αντί «βροντή ξερή και στείρα» [σύγχυση των λέξεων sterile και steel];. Ανεπαρκής γνώση της αγγλικής: 93 «on the coffered ceiling» = «στο θολωτό ταβάνι» αντί «στη φατωτή οροφή»· 343 «There is not even *solitude* in the mountains» = «Κι η ερημιά ούτε κι αυτή δεν είναι στα βουνά» αντί «μοναξιά»· 363 «in a brown mantle» = «σε πέπλο καφετί» αντί «σε καφετί μανδύα»· 408 «the lean solicitor» = «ο κούφιος νομικός» αντί «ο ξερακιανός δικηγόρος».⁹ Λάθη και στις δύο γλώσσες: 368–69 «Who are those hooded hordes swarming / over endless plains» = «Τι ορδές ειν' αυτές τυλιγμένες απλώνοντας / Στους απέραντους κάμπους» αντί «ορδές κουκουλωμένες που κατακλύζουν / τις απέραντες πεδιάδες»· 61 «Under the brown fog of a winter dawn» = «Μέσα στο σκούρο μούχρωμα μιας χειμωνιάτικης αυγής» αντί «Μέσα στην καστανόχρωμη

⁹ Το επίθετο «lean» («ξερακιανός», «λιγνός» ή κάτι ανάλογο) περιγράφει τον δικηγόρο του αποβιώσαντος, που σπάει τη σφραγίδα και αποκαλύπτει το περιεχόμενο της διαθήκης. Ο Σταμπουλού τον θέλει «νομικό» (;) και «κούφιο». Αν όμως ο Έλιοτ εννοούσε «κούφιος», θα έγραφε «hollow», όπως στο πασίγνωστο, λίγο μεταγενέστερο ποίημα «The Hollow Men» (1925). Και βέβαια το επίθετο «hollow» δεν είναι «ποιητικό ισόδυναμο» του «lean», έχει ιδιαίτερη γενεαλογία (William Morris, Joseph Conrad κτλ) και δεν απαντά στη *Waste Land*.

ομίχλη» [«το μούχρωμα (= σούρουπο) της αυγής» αποτελεί οξύμωρο]. Διαφορές κειμένου και μετάφρασης: ο Σταμπουλού δέχεται τη γραφή «hyacinth garden» (37, με μικρό h) αλλά μεταφράζει «από τον κήπο του Υάκινθου» αντί «από τον κήπο με τους υάκινθους». Από τις αστοχίες των σχολίων κορυφαία είναι το «Νίπτρια» αντί «Νίπτρα» (122).

Από τις δεκάδες άλλες αστοχίες της μετάφρασης αναφέρω ενδεικτικά: την «Unreal City» που γίνεται «Των ήσκιων η Πόλη» (60) και παρακάτω «Ασώματη» (207) και αργότερα «Αδειανή» (376)· το χαρτί που «έχει στην πλάτη του ένα κάτι» (53, ενώ πρόκειται για τον έμπορο που κουβαλάει το χαρτί στην πλάτη του)· το ρολόι που «τάζε τις ώρες» (67 «kept the hours»)· τον άνεμο που «διασχίζει το χώμα» (175 «Crosses the land»)· το γέλιο που «δαγκώνει» τ' αφτιά (186 «chuckle spread from ear to ear»)· τον Τειρεσία που «παλεύει με τη διπλή ζωή» (218 «throbbing between two lives»)· το «public bar» (260) που γίνεται «κρασοπουλειό»· τη «γούβα την ορφανισμένη» (385 «decayed hole»)· το «παρεκκλήσι» (387 «chapel») που γίνεται «ξωκκλήσι»· την πόρτα που «χτυπά» (389 «the door swings»)· τη ζούγκλα που «δίπλωσε τα φτερά» (398 «The jungle crouched»)· τη «λιγωμένη μουσική» του αιθέρα (415 «aethereal rumours»).

Συνοψίζω. Η μετάφραση του ποιήματος *The Waste Land* που εκπόνησε ο Συμεών Σταμπουλού παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες, που οφείλονται σε ελλιπή εξοικείωση του μεταφραστή με το αγγλικό πρωτότυπο, σε ανεπαρκή γνώση της αγγλικής γλώσσας και σε άγνοια της μεταφραστικής και κριτικής βιβλιογραφίας. Παρόλο που μνημονεύει τη γερμανική μετάφραση της Eva Hesse, δεν την αξιοποίησε για να ελέγξει την ακρίβεια της δικής του μετάφρασης. Υπάρχουν κάποια όρια στη μετάφραση, η υπέρβαση των οποίων οδηγεί στην κακοποίηση του κειμένου. Ειδικά σε ένα ποίημα όπου ο επαρκής αναγνώστης σταματά, στοχάζεται και νιώθει το νόημα της κάθε λέξης, η μεταφραστική «έμπνευση» πρέπει να ασκείται με περίσκεψη.

Μιχαήλ Πασχάλης
ομότιμος καθηγητής κλασικής φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
michael.paschalis@gmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΒΑΓΕΝΑΣ, Νάσος 1987. *Η συντεχνία*, τρίτη έκδοση. Αθήνα: Κέδρος.
_____, 1989. *Ποίηση και μετάφραση*. Αθήνα: στιγμή.
- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Απόστολος 2017. *Λέγοντας και ξαναλέγοντας: Η λογοτεχνία, ο μυστηριώδης Πάτροκλος Γιατράς και οι μεταμορφώσεις της Έρημης Χώρας*. Αθήνα: Ίκαρος.
- ΕΛΙΟΤ, Τ. S. 1990. *Η Ρημαγμένη Γη*, μτφρ. Κλείτος Κύρου, επιμ. Αρετή Μπουκάλα. Αθήνα: Ύψιλον / βιβλία.
_____, 2019. *Η Έρημη Γη*, προλεγόμενα – μετάφραση – σχόλια: Συμεών Σταμπουλού. Δίγλωσση έκδοση. Αθήνα: Gutenberg.
- ΚΕΦΑΛΛΕΑ, Κίρκη 2008. Ερημότοπος, Έρημη Χώρα, Έρημη Χώρα, Έρημη Γη: Σχόλια στην ελληνική πρόσληψη της ποίησης του Έλιοτ. *Θέματα Λογοτεχνίας* 37: 84–109.
- ΚΟΚΟΛΗΣ, Ξενοφών Α. 2001. *Ο μεταφραστής Σεφέρης: Αρνητική κριτική*. Αθήνα: Καστανιώτης (με επίμετρο επιστολή του Peter Mackridge).
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Μιχαήλ 2004. Πρεβελάκης και Σεφέρης: ένα άγνωστο δακτυλόγραφο της Έρημης Χώρας στην “Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη”. *Νέα Εστία* 1763: 117–31.

